

Ks. Artur Aleksiejuk, Elżbieta Aleksiejuk

Chrześcijański idealizm pedagogiczny Konstantina P. Pobiedonoscewa (1827-1907)

Streszczenie: Osoba Konstantina Pobiedonoscewa (1827-1907) kojarzy się zwykle z funkcją oberprokuratora Świętobliwego Synodu Rządzącego, którą pełnił przez niemal ćwierć wieku, mając ogromny wpływ na funkcjonowanie Kościoła prawosławnego w carskiej Rosji. Jego działalność, szczególnie w obszarze polityki wewnętrznej, niewątpliwie przysporzyła mu złej sławy bezwzględnego przeciwnika wszelkiego postępu i wolności, rusyfikatora i ksenofoba. Opinie o Pobiedonoscewie jako człowieku napiętnowanym cynizmem i bezlitosnym świeckim inkwizytorze, w świetle współczesnych badań jego twórczości i dorobku, nie wytrzymują jednak krytyki, a nawet można je uznać za krzywdzące. Przykładem jest jego myśl pedagogiczna, która daje podstawy do tego, aby pod maską Torquemady dostrzec twarz idealisty i romantyka, z poświęceniem realizującego strategię oświatową, w słuszość której nigdy nie wątpił. Jej wyznacznikami były wierność carowi, ojczyźnie i prawosławiu. Działania, jakie w tym celu podejmował, nie świadczyły o braku subtelności, cynizmie czy wstecznictwie, które mu często zarzucano. U podstaw jego wizji pedagogicznej leżała chrześcijańska koncepcja człowieka, troska o autentyczne zrozumienie ludzkiej wolności, wiara w szczególne posłannictwo nauczyciela, poczucie odpowiedzialności za przyszłość narodu i państwa. Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi poglądów i tej arcyciekawej, chociaż kontrowersyjnej postaci, i jej dorobku pedagogicznego, który w naszym kraju jest praktycznie nieznan.

Słowa kluczowe: Konstantin Pobiedonoscew, rosyjski idealizm pedagogiczny, rosyjska pedagogika chrześcijańsko-narodowa, szkoły cerkiewno-parafialne, pedagogika rosyjska końca XIX w.

Summary: Christian Pedagogical Idealism According to Konstantin P. Pobedonostsev (1827-1907)

Konstantin P. Pobedonostsev (1827-1907) is most often associated with his position as Ober-Procurator of the Most Holy Synod which he held for nearly a quarter of a century. This allowed him to have a great influence on the functioning of the Orthodox Church in Tsarist Russia. His activity, particularly in the area of internal politics, undoubtedly was the source of bad fame as a ruthless opponent to all forms of progress and freedom, and as a Russifier and xenophobic. Opinions related to Pobedobostsev as a man stigmatised by cynicism and being a merciless lay inquisitor, in the light of contemporary research into his work and achievements, cannot withstand criticism, and can even be deemed to be detrimental. An example of this is his pedagogical thought, which provides grounds for perceiving, under the

mask of Torquemada, the face of an idealist and romantic who realizes his educational strategy with complete dedication. A determinant of this was his faithfulness to the Tsar, homeland and Orthodoxy. The actions he took to achieve this goal do not indicate a lack of subtleness, cynicism, or the backwardness that he was accused of. At the foundation of his pedagogical vision was the Christian concept of man, care for an authentic understanding of human freedom, faith in the special mission of the teacher, a sense of responsibility for the future of the nation and state. The objective of this article is to make the Polish reader aware of the views of this very interesting, although controversial, figure and his pedagogical achievements which are practically unknown in our country.

Keywords: Konstantin P. Pobedonostsev, Russian pedagogical idealism, Russian Christian and national pedagogy, parochial schools, Russian pedagogy at the end of the 19th century.

W rosyjskiej historiografii pedagogicznej Konstantin P. Pobedonoscew (1827-1907) jest zaliczany do grona jednego z najważniejszych liderów nurtu konserwatywno-narodowego. Piastując w latach 1880-1905 funkcję oberprokuratora Świętobliwego Synodu Rządzącego miał olbrzymi wpływ na rosyjski Kościół prawosławny¹. Przez dziesięciolecia odgrywał także znaczącą rolę w polityce wewnętrznej Rosji². Pobedonoscew był z wykształcenia prawnikiem. Jego aktywność polityczna i prawotwórcza, odcisnęła swoje piętno także

¹ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2009, s. 637-638; J. H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Hunia, Kraków 2008, s. 410-412. Świętobliwy Synod Rządzący (ros. *Svâtejszij Pravitel'stvujušij Sinod*) – instytucja zarządzająca Kościołem prawosławnym w Rosji w latach 1721-1917, powołana przez Piotra I. Synod składał się z dwunastu członków, w większości biskupów, chociaż niekiedy dopuszczano także kapłanów. Cztery miejsca stale zajmowali metropolici: petersburski, moskiewski, kijowski i egzarcha Gruzji. Inni biskupi zbierali się jedynie na czas sesji synodalnych. Członków Synodu wybierał imperator i na jego żądanie można było ich dymisjonować. Z ramienia cara funkcję kontrolną nad Synodem sprawował urzędnik w randze oberprokuratora, który układał też program obrad. Chociaż nie miał on prawa głosu i siedział przy oddzielnym stole, w rzeczywistości to on był głową gremium, gdyż nic nie można było zrobić bez jego wiedzy i zgody. Członkom Synodu pozwalano jedynie odpowiadać „tak” lub „nie” na jego propozycje. W przypadku braku zgody z decyzją Synodu oberprokurator nie przedstawiał jej imperatorowi do zatwierdzenia, bez czego nie miała ona mocy prawnej (S.I. Alekseeva, *Institut sinodal'noj ober-prokuratury i ober-prokurory Svâtejszego Sinoda v 1856-1904 gg.*, „Nestor”, 2001, nr 1, s. 291-310, <http://yakov.works/history/19/57/2000alek.htm> [dostęp 07.05.2018]).

² D. N. Šilov, *Gosudarstvennye deâтели Rossijskoj imperii: Glavy vysših i central'nyh učreždenij. 1802-1917. Bibliografičeskij spravočnik*, S.Peterburg 2002, s. 580-591; A. Ū. Polunov, *K. P. Pobedonoscew w obšestvenno-političeskoj i duhovnoj žizni Rossii*, Moskva 2010.

na polityce oświatowej. Z jego inicjatywy w dniu 13 czerwca 1884 r. weszły w życie *Przepisy o szkołach cerkiewno-parafialnych*³. Na ich bazie w połowie lat 80. XIX w. zaczęły powstawać dwuletnie i czteroletnie szkoły elementarne, które podlegały bezpośrednio Synodowi⁴. Pobiedonoscew uczestniczył także w dyskusjach na temat reformy szkolnictwa wyższego w Rosji za panowania cara Aleksandra III Romanowa. Warto zaznaczyć, że występował przeciw planom ograniczenia autonomii uniwersytetów, które zakładał projekt ustawy z 1884 r. Zaprzeszał jednak krytyki w momencie podpisania ustawy przez cara⁵. Celem artykułu jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi poglądów pedagogicznych tej kontrowersyjnej postaci, z jednej strony wrażliwego idealisty-romantyka, z drugiej zaś twardego zwolennika carskiego jednowładztwa i reakcyjnej polityki Aleksandra III Romanowa (1881-1894).

Konstantin Pobiedonoscew – człowiek pełen kontrastów

Konstantin Pobiedonoscew był człowiekiem niewątpliwie utalentowanym i głęboko religijnym. Przez wiele lat pełnił funkcję gubernera carskich dzieci, przyszłych władców Rosji – Aleksandra III i Mikołaja II, z którymi łączyła go nawet przyjaźń⁶. Zdaniem wielu był mężem stanu i wybitnym państwowcem, człowiekiem o szerokich horyzontach myślowych, taktownym,

³ *Pravila o cerkovno-prihodskih školah (1884 g.)*, [w:] *Hrestomatiâ po istorii pedagogiki*, red. S. A. Kameneva, Moskva 1936, <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped008.html> [dostęp: 04 05.2018]; T. E. Žitenev, *Sozdanie „Pravil o cerkovno-prihodskih školah” ot 13 iûnâ 1884 goda i reforma načal’nyh škol Svâtejšego Sinoda*, „Viestnik VUiT”, 2009, nr 3, s. 154-175.

⁴ W szkołach dwuletnich program nauki obejmował modlitwę, historię świętą, krótki katechizm, śpiew cerkiewny, czytanie cerkiewno-słowiańskiej i świeckiej literatury oraz arytmetykę (w zakresie czterech działań matematycznych). W szkołach czteroletnich nauczano zaś dodatkowo historii Kościoła i historii Rosji. Na czele szkół elementarnych podległych Synodowi stali duchowni, którzy równocześnie byli nauczycielami religii. Oprócz duchowych nauczycielami byli także pobożni chłopci. Rok szkolny trwał w tych szkołach praktycznie około 3 miesięcy. W przepisach o szkołach cerkiewno-parafialnych z dnia 13 czerwca 1884 r. wskazywano, że celem tych szkół jest utrwalanie w narodzie prawosławia. Poziom szkolnictwa podporządkowanego władzom kościelnym pozostawiał jednak wiele do życzenia, gdyż – jak pisze Nikołaj Troickij – kadra nauczycielska była słabo wykształcona, a naukę „sprowadzano do religii, cerkiewnego śpiewu oraz podstaw czytania i pisania” N. A. Troickij, *Rossîâ v XIX veke: kurs lekcij*, Moskva 1999, s. 327.

⁵ U. Cierniak, *Konserwatyzm Konstantina Pietrowicza Pobiedonoscewa*, [w:] *Idee konserwatywne w Rosji*, red. A. Raźny, Kraków 2010, s. 156.

⁶ Tamże, s. 145.

wrażliwym, o wysokiej kulturze osobistej. Pisano o nim, że miał „umysł niepospolity, żywy i otwarty, wszystkim się interesował, niczego nie traktował beznamyślnie; jego wykształcenie było wszechstronne i gruntowne”⁷. Inni zaś mieli o nim jak najgorsze zdanie. Nazywano go „człowiekiem rozporządzeń i *opryczniny*”⁸, „małym Torquemadą”, „wampirem Rosji” i „nietoperzem w okularach”⁹. Nikołaj Ziernow charakteryzował go jako człowieka „napiętowanego cynizmem”, uosobieniu „całkowitego braku wiary w ludzką uczciwość i cnotę”, z perspektywy którego „zło zawsze zwyciężało dobro, a rozpad i izolacja zawsze górowały nad siłami twórczymi”, walczącego „przeciw reformom *samodzierżawia*”, próbującego „stłumić wszelki postępowy ruch i «zamrozić» kraj”, a także przeciwstawiającego się „każdemu przejawowi liberalizmu w polityce i kształceniu”¹⁰. Jednakże – pisał o nim Nikołaj Bierdiajew – chociaż Pobiedonoscew „wyzwał do siebie skrajną nienawiść, [...] a przez długie i ciężkie lata był koszmarem życia rosyjskiego”, to jednak „kiedy się go czyta, nienawiść słabnie: dźwięczą u niego takie nuty jak szczerą pokorą przed czymś wzniosłym, miłość do tego, co narodowe i romantyczne, przywiązanie do starożytności”¹¹.

Z opinii osób, które Pobiedonoscewa znały osobiście i badań historyków, którzy próbowali dokonać oceny jego działalności z perspektywy czasu, wyłania się obraz człowieka pełnego kontrastów. Na podstawie jego listów do przyjaciół i znajomych¹², wśród których było wiele znanych osobistości życia politycznego i kulturalnego w Rosji, duchownych (m.in. członków Synodu),

⁷ E. M. Feoktistov, *Pobedonoscew*, [w:] K. P. Pobedonoscew: *Pro et contra: Ličnost', obšestvenno-političeskaâ deâtel'nost' i mirovozzrenie Konstantina Pobedonosceva v ocenke russkich myslitelej i issledovatelej: Antologîâ*, red. D. K. Burlak, S.-Peterburg 1996, s. 278.

⁸ Opricznina (ros. *opričnina*) – okres w dziejach Rosji (1565–1572) i określenie polityki wewnętrznej stosowanej w tym czasie przez cara Iwana IV Groźnego. Celem *opričniny* było zdławienie wszelkiej opozycji wewnętrznej i umocnienie władzy carskiej.

⁹ A. V. Amfiteatrov, E. V. Aničkov, *Pobedonoscew*, [w:] K. P. Pobedonoscew: *Pro et contra*, dz. cyt., s. 320-321.

¹⁰ N. Ziernow, *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 2015, s. 81.

¹¹ N. A. Berdâev, *Nigilizm na religioznoj počve*, [w:] K. P. Pobedonoscew: *Pro et contra*, dz. cyt., s. 287.

¹² Na szczególną uwagę zasługują tutaj następujące zbiory korespondencji: 1) tzw. *Zbiór moskiewski* (K. P. Pobedonoscew, *Moskovskij sbornik*, [w:] K. P. Pobedonoscew: *Pro et contra*, dz. cyt., s. 80-275), wydany także w języku polskim (K. P. Pobiedonoscew, *Ze „Zbioru Moskiewskiego” (Moskovskij sbornik). Artykuły o treści politycznej i społecznej przez K. P. Po-*

przedstawiciele arystokracji, a nawet członków rodziny cesarskiej, nie wykluczając osoby samego cesarza, można prześledzić ewolucję jego poglądów w wielu kwestiach. Wśród nich na czoło wysuwają się zagadnienia polityczno-społeczne, prawne, oświatowe, a nawet religijne. Właśnie przez pryzmat jego osobistej korespondencji można zrozumieć, dlaczego w połowie lat 60. XIX w, z zafascynowanego postępowymi ideami romantyka i zwolennika reform Aleksandra II, stał się nagle ich przeciwnikiem¹³. Uważna lektura listów Pobiedonoscewa przekonuje, że oberprokurator nie był twardogłowym przeciwnikiem reform. Wprost przeciwnie, uważał je za wszech miar celowe i potrzebne. Czuł się jednak rozczarowany ich skutkami. W jego ocenie sens reform aleksandrowskich został przez ludzi opacznie zrozumiany, wolność łatwo przerodziła się w samowolę, negację autorytetów, podważanie chrześcijańskich wartości, wzrost ateizmu, szczególnie wśród inteligencji. Reformy zostały odczytane jako przejaw słabości władzy i przy biernej postawie większej części społeczeństwa wykorzystane przez wszelkiej maści anarchistów i rewolucjonistów jako okazja do siania niepokoju w celu wywrócenia starego porządku, nie oferując w zamian niczego wartościowego¹⁴. Pobiedonoscew uznał, że społeczeństwo rosyjskie nie jest jeszcze gotowe udźwignąć ich skutków. Konieczny jest większy wysiłek i praca u podstaw poprzez podjęcie akcji oświatowej wśród ludu, szczególnie wśród mieszkańców wsi, której program skoncentrowany jest na krzewieniu wartości chrześcijańskich (prawosławnych) i narodowych. Aby tego dokonać należało wykorzystać istniejące już struktury cerkiewne. Pobiedonoscew nie utracił więc „wiary w ludzką uczciwość i cnotę”, nie był prześladowcą wolności, jak zarzuca mu to Ziernow. Jego konserwatyzm można określić mianem strukturalnego. Jako prawnik wychodził bowiem z założenia, że krzewienie wartości

biedonoscewa, Oberprokuratora św. Synodu, Rzeszów 1901); 2) opracowanie pt. K. P. Pobiedonoscew i jego korespondenci (K. P. Pobedonoscew i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski, t. 1-2, Moskva-Petrograd 1923; 3) zapiski osobiste i pamiętniki (Tajnyj pravitel' Rossii: K. P. Pobedonoscew i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski 1866-1895. Stat'i. Očerki. Vospominaniâ, Moskva 2000; Konstantin Petrovič Pobedonoscew i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski, t. 1-2, Moskva 2003).

¹³ A. L. Solov'ëv, *K. P. Pobedonoscew i politika kontrreform*, „Izvestiâ UrGU”, 2003, nr 25, s. 37-45; E. V. Timošina, *Politiko-pravovaâ ideologiâ russkogo poreformennogo konservatizma: K. P. Pobedonoscew*, S.-Peterburg 2000.

¹⁴ Pobiedonoscew mawiał często: „Stare niszczymy, a nie tworzymy nowego”. W liście do Dmitrija Tołstoja zaś pisał: „Duch współczesnego nowatorstwa niszczy wszystko w imię niesprawdzonych zasad i metod” (A. Cierniak, *Konserwatyzm Konstantina Pietrowicza Pobiedonoscewa*, dz. cyt., s. 152-153).

przebiega skuteczniej, jeśli odbywa się w ramach struktur zapewniających społeczny ład i stabilne funkcjonowanie państwa¹⁵. Myśl społeczna i pedagogiczna Pobiedonoscewa miała wiele wspólnego z ideologią tzw. *poczwienników*, umiarkowanego skrzydła słowianofilstwa, jaki powstał w latach 60. XIX w.¹⁶

Elementarne szkoły cerkiewno-parafialne

Myśl pedagogiczna Pobiedonoscewa jest osadzona na trzech filarach rosyjskiej idei państwa: samowładztwie carów¹⁷, rosyjskiej idei narodowo-patriotycznej¹⁸ i prawosławnej wierze. W dziedzinie polityki oświatowej można go uznać za reprezentanta kierunku wytyczonego jeszcze przez Siergieja Uwarowa – ministra oświaty w latach 1833-1848, który w 1832 r., czyli jeszcze przed przyjęciem ministerialnej teki, w słynnej *Notatce* skierowanej do cara Mikołaja I Romanowa podkreślał konieczność takiego zdefiniowania priorytetów rosyjskiej polityki oświatowej, aby była ona podporządkowana interesom monarchii¹⁹. Placówkami edukacyjnymi, które w jego zamyśle powinny kształtować charaktery młodych ludzi, począwszy od wczesnych lat szkolnych.

Pomimo jedności celów, strategia oświatowa Pobiedonoscewa była odczytywana jako konkurencyjna wobec polityki szkolnej hrabiego Dmitrija Tolstoja – ówczesnego ministra oświaty²⁰. Szkoły cerkiewno-parafialne zakładane przy lokalnych parafiach prawosławnych, oprócz tego, że nie podlegały ministerstwu, zaczęły, w wielu rejonach Rosji, stopniowo wypierać

¹⁵ M. S. Veršinin, *Tipologičeskie osobennosti političeskoj filosofii russkogo konservatizma*, [w:] *Otečestvennâ filosofijâ: russkâ, rossijskâ, vseмирnâ. Materialy V Rossijskogo simpoziuma istorikov russkoj filosofii*, Niżnij Novgorod 1998, s. 39.

¹⁶ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do Marksizmu*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1973, s. 120-121; A. de Lazari, *W kręgu Fiodora Dostojewskiego. „Poczwiennictwo”*, Łódź 2000.

¹⁷ Samowładztwo (ros. *samoderżawie, edinoderżawie*) – określenie ustroju państwowego i systemu absolutystycznych rządów carskich w Rosji od drugiej połowy XV w. do 1905 r.

¹⁸ A. L. Zorin, *Ideologiâ «Pravoslavie-samoderżawie-narodnost'» i eë nemeckie istočniki*, [w:] *V razdum'âh o Rossii (XIX vek)*, Moskwa 1996, s. 105-128.

¹⁹ S. S. Uvarov, *Pis'mo Nikolaû I*, „Novoe literaturnoe obozrenie”, nr 26, 1997, s. 96-100; A. I. Miller, *Triada grafa Uwarova*, <http://polit.ru/article/2007/04/11/uvarov/> [dostęp: 06.05.2018].

²⁰ M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, dz. cyt., s. 643-644.

utrzymywane przez ziemstwa, często niedofinansowane, szkoły elementarne. Obaj panowie nie darzyli się zresztą zbytnio sympatią²¹.

Konstantin Pobiedonoscew, oprócz tego, że był radykalnym monarchistą o przekonaniach konserwatywno-narodowych, był również człowiekiem głęboko wierzącym. Nieprzejednanie stał na stanowisku, że filarem rosyjskiej państwowości i carskiego jednowładztwa jest prawosławna wiara. Od 1880 r., gdy został oberprokuratorem Świętobliwego Synodu, aktywnie przystąpił do realizacji planu wzmocnienia pozycji Kościoła prawosławnego w strukturach rosyjskiego państwa. Warto zaznaczyć, że od czasów panowania Piotra I Wielkiego (1692-1725) wpływ Cerkwi na politykę zewnętrzną i wewnętrzną Rosji systematycznie malał i w połowie wieku XIX faktycznie był już bardzo niewielki. Pobiedonoscew był przekonany, że jedynie na fundamencie wiary i w oparciu o instytucję Kościoła może dojść do autentycznej konsolidacji sił całego narodu i przezwyciężenia pogłębiającego się kryzysu i rozwarstwienia w rosyjskim społeczeństwie, dlatego dążył do uczynienia instytucji kościelnych narzędziem wewnętrznej polityki państwa. Od prawosławnego duchowieństwa wymagano ścisłej współpracy z administracją państwową w propagowaniu idei *samodzierżawia* jako wzorca państwa Bożego i swoistego „kultu” osoby cara jako Bożego namiestnika²². Wyrazem tych idei był hymn Imperium Rosyjskiego „*Boże, zachowaj Cara!*” (ros. *Boże, Cara hrani!*)²³.

W obliczu kryzysu elit, za którego przejawy oberprokurator uważał kwestionowanie znaczenia tradycji, ateizm, socjalizm i anarchizm, Pobiedonoscew zwrócił się ku prostemu ludowi, którego uważał za strażnika rodzimych, nie skażonych wartości. Wiedział doskonale, że droga do serca rosyjskiego ludu

²¹ Wyrazem niechęci do hrabiego Dmitrija Tołstoja była ścisła współpraca Konstantina Pobiedonoscewa z Siergiejem Raczyńskim (1833-1902) – wybitnym rosyjskim pedagogiem, który za krytykę tołstojowskiej wizji szkolnictwa wyższego został zmuszony do opuszczenia uniwersytetu w Moskwie. Na temat idei pedagogicznych Raczyńskiego zob. A. Aleksejczuk, *Humanistyczno-religijna pedagogika Siergieja A. Raczyńskiego (1833-1902)*, „Studia z Teorii Wychowania” 2018, (artykuł przyjęty do publikacji).

²² K. P. Pobedonoscew, *Ůčenje i učitel'. Pedagogičeskie zamietki*, Moskwa 1903, s. 5; B. A. Uspienski, W. M. Żywnow, *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1992; A. Besançon, *Święta Ruś*, tłum. Ł. Maślanka, Warszawa 2012, s. 46-50.

²³ „Boże, zachowaj Cara! Silny, potężny! Panuj ku chwale, ku chwale nam; Panuj na postrach wrogom, Carze prawosławny! Boże, zachowaj Cara!” (ros. *Boże, Cara hrani! Sil'nyj, derżavnyj, Carstvuj na slavu, na slavu nam! Carstvuj na strach vragam, Car' pravoslavnyj! Boże, Carâ hrani!*). Pieśń *Boże, zachowaj Cara!* była oficjalnym hymnem Rosji od roku 1833 do Rewolucji lutowej w 1917 r.

proceeds through respect for his faith, tradition and customs, which the educated town intelligentsia had in contempt, considered as excess and sought their eradication²⁴. He was convinced that local clergy, in contrast to officials, better understood the complexity of human souls and the conditions of the environment, would be more effective in the work of tilling the „barren soil” of minds and hearts of the people, in order to sow „faithfulness to the tsar and to the Mother-Russia”. In one of his letters he wrote: „Who is the soul and the custom of a Russian man? He understands what the Holy Trinity is and what for a Russian man the Church is. It is not enough to be a man without religion, to feel and respect the need for religious feelings, his own and of other people, too little, to understand the sense of the existence of the Church for the Russian people and to love the Church like a mother. One should live the life of the people, in one ecclesiastical assembly pray together with the people and feel in oneself and in him one beating heart, which is permeated by one joy, one word and one song”²⁵.

The strategy of the moral renewal of Russia by the author of the *Pobedonosceva* assumed the engagement of church institutions in the organization of elementary schools in rural environments. In connection with this, as they were established in parishes, the work of education and upbringing was entrusted to local clergy. The schools were given the name of elementary church-parish schools. Schools were found under the direct management and supervision of the Holy Synod, in which for this purpose a special department (ros. *cerkovno-učebnoe vedomstvo*) was created. Decisions in the matter of the program of teaching, methods of education and upbringing, textbooks and school aids, and also formulated the requirements for the teaching staff. The organs performing direct control over the schools were school boards in dioceses, the heads of which were usually local

²⁴ In this way they tried to do socialist agitators and anarchists, who unsuccessfully tried to spread their ideas in the Russian village already in the middle of the XIX century. At the end of the XIX century, wrote Nikolai Ziernov, they abandoned their activity in the village for the activity among workers in the cities, who torn from the village community were more susceptible to the ideas proclaimed by them (N. Ziernov, *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*, dz. cyt., s. 38-40). Migration from the village to the city accompanied the break with the traditions and values, which in Russia formed the basis of Christianity (S. A. Račinskij, *Iz zapisok sel'skogo učitelâ*, [w:] *Sel'skaâ škola: sbornik statej*, Moskva 1891, s. 191-193). Revolutionaries and their successors never forgot the defeat suffered in the village, which found its revenge in the Leninist „reforms” of agriculture and the forced collectivization of the village, which destroyed the rich village culture in Russia and cost the lives of almost 15 million people.

²⁵ K. P. Pobedonoscev, *Učenie i učitel'*, dz. cyt., s. 27.

biskupi-ordynariusze i specjalnie do tego powołani inspektorzy. Wiejskie szkoły cerkiewno-parafialne stanowiły przeciwwagę nie tylko dla wspomnianych wyżej tzw. szkół ziemskich lecz także małomiasteczkowych szkół prywatnych²⁶.

Prace nad projektem, który ostatecznie przyjął nazwę *Przepisów o szkołach cerkiewno-parafialnych*, trwały nieprzerwanie przez okres prawie dwóch lat, od września 1882 r. do czerwca 1884 r.²⁷ Architektem *Przepisów* pod względem prawnym był niewątpliwie Konstantin Pobiedonoscew, który wbrew opozycji ministra Tolstoja, szybko doprowadził do ich podpisania przez cara Aleksandra III. Za twórcę konceptu ideowego szkoły, struktury organizacyjnej i programu nauczania uważa się jednak Siergieja Raczyńskiego. Takie podejście wydaje się jednak nieuprawione. *Listy* Pobiedonoscewa zawierają bowiem wiele cennego materiału dydaktycznego i rozwiązań pedagogicznych, które znalazły się w programie szkolnym. Spróbujmy zatem poświęcić nieco uwagi jego poglądom na wychowanie i kształcenie.

Zapłaty pedagogiczne Konstantina Pobiedonoscewa

Konstantin Pobiedonoscew był zwolennikiem stosowania metody nauczania wychowującego, które rozumiał jako kompleksowe i wielostronne oddziaływanie na ucznia – kierowanie procesem jego uczenia się oraz kształtowanie jego moralnego charakteru. Jego zdaniem, w toku procesu nauczania i pod okiem nauczyciela, uczniowie sami powinni formułować problemy i szukać ich rozwiązań. Uważał, że w ten sposób najlepiej wzbogacą oni swoją wiedzę i wyćwiczą zdolności umysłowe. Odpowiedni dobór treści kształcenia powinien służyć nie tylko formacji intelektualnej i rozszerzaniu spektrum umiejętności, lecz iść w parze z promocją wartości moralnych, takich jak wierność prawdzie i tradycji, miłość do ojczyzny, uczciwość, odpowiedzialność i ofiarność. Zadaniem szkoły jest pełny rozwój osobowości ucznia, obejmujący wszystkie jej aspekty zarówno intelekt, jak i cechy charakteru, wprowadzanie w świat wartości i rozwijanie dyspozycji uzdatniających do wprowadzenia tych wartości w życie i postępowania według nich.

²⁶ M. A. Gončarov, M. G. Plohova, *Cerkovno-prihodskie školy i ih mesto v podgotovke učitelej v Rossii v konce XIX – načale XX v.*, „Vestnik PSTGU” IV, 2012, nr 2 (25), s. 105-106.

²⁷ We wrześniu 1882 roku, z inicjatywy Pobiedonoscewa, utworzono przy Świętobliwym Synodzie Rządzącym specjalną komisję ds. szkół cerkiewno-parafialnych. W jej skład weszli przedstawiciele Synodu, ministerstwa oświaty i ziemian, zaś na jej czele stanął Siergiej Raczyński.

Według Pobiedonoscewa proces wychowania dziecka w znacznym stopniu polegał więc na rozbudzeniu w jego duszy pragnienia do samodoskonalenia i dążenia do ideału. „Nauczanie wychowujące – pisał – nie ma granic. [...] Wszystkie osiągnięcia człowieka służą ukazaniu tego, kim może on się stać. Wprawdzie ideał jest nieosiągalny, ale można do niego dążyć [...]. Takie jest prawo naszego życia i bytowania”²⁸. Wychowanie wymaga więc wielkiego hartu ducha, zarówno od ucznia, jak i pedagoga. Sprzyja temu nie tylko wewnętrzne zdyscyplinowanie, lecz także karność i dyscyplina zewnętrzna. Dopiero człowiek rozumiejący jej cel i wewnętrzny sens może czynić dobro i unikać zła, być prawdziwie wolny i odróżni wolność od samowoli²⁹. Brak dyscypliny to główne przyczyny głupoty, prostactwa i egoizmu. Ich występowanie Pobiedonoscew przypisywał stosowaniu niewłaściwych metod wychowawczych lub, przy zastosowaniu metod właściwych, niedostatecznej konsekwencji i ignorancji ze strony pedagogów. Oberprokurator oczywiście rozumiał, że ludzkie wybory mają na ogół charakter subiektywny. Szkoła nie powinna być jednak matcznikiem egocentrycznego indywidualizmu i kosmopolityzmu, lecz ostoją wiary, tradycji i kultury narodowej, w tym przypadku rosyjsko-prawosławnej, jednakże z uwzględnieniem specyfiki i uwarunkowań lokalnych. Dlatego nie może ona ograniczać swoich funkcji jedynie do przekazywania wiedzy, lecz powinna realizować zadania związane z przygotowaniem uczniów do życia w społeczności, przede wszystkim lokalnej, gdyż wielka Ojczyzna-Rosja składa się z wielkiej liczby „małych ojczyzn”. Pobiedonoscew bardzo krytycznie oceniał metody wychowawcze stosowane w ówczesnych rosyjskich szkołach. „Obecne metody wychowania – pisał – nie odpowiadają potrzebom naszych czasów i są pełne anachronizmów. Nie bacząc na całokształt doświadczeń i wszelkie dobre zamierzenia, nadal dąży się do «urobienia» ucznia na kształt posłusznej jednostki, której stawia się wymagania zrobienia czegoś, nie zadając sobie przy tym nawet minimalnego trudu wyjaśnienia, czemu ma to wszystko służyć [...]. Nasze wychowanie pomija wszelkiego rodzaju przewartościowania, które były udziałem myśli ludzkiej, i pozostaje [...] niezmiennie. Nowe wychowanie powinno pobudzić człowieka, obecnie dość pasywnego, do aktywności intelektualnej. Należy umożliwić mu, na ile jest to możliwe i pozwala na to poczucie moralności, korzystanie z wolności, której należy pozwolić rozwijać się adekwatnie do pojmowania, czym jest ona w istocie. [Wychowanie – przyp. aut.] powinno być tak ukierunkowane, aby dostarczyć obecnemu społeczeństwu mocy sprawczych w jego wolnym działaniu, której ono potrzebuje,

²⁸ K. P. Pobedonoscew, *Vospitanie haraktera v škole*, Moskva 2000, s. 2-3.

²⁹ Tenże, *Novaâ škola*, dz. cyt., s. 61.

podobnie jak stare wychowanie było rezerwuarem mocy minionych pokoleń, które wiodły życie w sposób im właściwy³⁰. Powyższe stwierdzenie stawia Konstantina Pobiedonoscewa w rzędzie pedagogów, dla których jedynie właściwie zrozumiana wolność, nie zaś samowola, mogła się stać istotnym czynnikiem w procesie edukacji. Jego refleksja pedagogiczna w tym względzie, co wykazał Aleksandr Połunow³¹, nawiązywała do twórczości francuskich konserwatystów, m.in. Frédéricica Le Play i Edmonda Demolinsa. Swoje propozycje na znaczenie wolności w procesie nauczania i wychowania Pobiedonoscew przedstawił w książce *Nowa szkoła*, w której można odnaleźć wiele odniesień do *Nowego wychowania* autorstwa ostatniego z wymienionych wyżej pedagogów³². Nie oznacza to jednak, że ich wizje są tożsame. Przykładem istotnych różnic jest m.in. stosunek Pobiedonoscewa do szkolnej dyscypliny i karności. Jego przekonania w tym względzie bardziej przypominają poglądy Johanna F. Herbarta niż Demolinsa. Poza tym oberprokurator był rzecznikiem ścisłego powiązania szkoły z instytucjami kościelnymi, co znalazło swoje odzwierciedlenie nie tylko w programie nauczania, lecz przede wszystkim w strategii wychowawczej. Współtwórca szkół cerkiewno-parafialnych był także gorącym zwolennikiem nauczania języków klasycznych (greki i łaciny), których użyteczność była wówczas ostro kwestionowana przez większość przedstawicieli postępowych kierunków w pedagogice.

Aby rozbudzić w dziecku miłość do nauki i dążenie do doskonałości ważne jest zastosowanie właściwej metodologii kształcenia. Zdaniem Pobiedonoscewa najbardziej skuteczne w tym względzie jest metoda nauczania pogładowego, które znakomicie koresponduje z nauczaniem wychowującym, rozwija u dziecka zdolność obserwacji i koncentrację, umiejętność krytycznego myślenia i wnioskowania, a także zachęca do pogłębiania wiedzy drogą badań i eksperymentowania. W jednym ze swoich listów pisał: „Zdobywamy prawdziwą wiedzę o obiekcie badań tylko wtedy, gdy wnikamy wewnątrz przy pomocy metod analitycznych, rozbierając go na części, a potem łącząc w jedną całość. To napięcie powstające we władzach umysłowych i pamięci, do którego jesteśmy przymuszani w tym celu, aby w sposób wyraźny i dokładny przekazywać to, co zostało przeczytane lub usłyszane, jest najlepszym ćwiczeniem, dzięki któremu uczymy się wyraźnie rozpoznawać myśl i jasno ją formułować”³³.

³⁰ Tamże, s. 60.

³¹ A. Ū. Polunov, K. P. Pobedonoscev i francuzkie konservatory (konec XIX – načalo XX v.), [w:] *Istoriki razmyšlăit: sbornik statej*, red. L. I. Semennikova, t. 4, Moskva 2003, s. 55-66.

³² E. Demolins, *Nowe wychowanie*, tłum. J. Wł. Dawid, Warszawa 1900.

³³ K. P. Pobedonoscev, *Tajnyj pravitel' Rossii*, dz. cyt., s. 114.

W opinii Pobiedonoscewa metoda pogładowa była metodą zapewniającą integrację zmysłów i intelektu zarówno w procesie nauczania, jak i dzielenia się wiedzą z innymi. Dlatego uważał za bardzo ważne głośne czytanie tekstu, szczególnie na etapie nauczania początkowego. Twierdził, nie bezpodstawnie zresztą, że głośne czytanie w bardzo istotny sposób wpływa na poprawność pisania i narracji, a także rozwija zdolność logicznego myślenia i jasność przekazu. Język – mawiał – to żywy organizm, a zrozumienie logiki języka nie jest możliwe bez jednoczesnego wysiłku rozumowego oraz zaangażowania wzroku i słuchu. „W ten sposób powstaje w nim [dziecku – przyp. aut.] umiejętność formułowania myśli i pojęć. Tam zaś, gdzie jest ta umiejętność, wzrasta zainteresowanie i prędzej czy później pojawia się wiedza”³⁴. Stąd wzięło się ogromne przywiązanie Pobiedonoscewa do konieczności nauki języków obcych, zwłaszcza klasycznych (greki i łaciny), a także języków orientalnych. Jego zdaniem służy to formacji intelektualnej, ponieważ zmusza do zgłębiania znaczeń i kontekstów kulturowo-historycznych poznawanych słów i sformułowań, a także wyrabia nawyk świadomego panowania nad słowem mówionym. Nie sposób pominąć tutaj także wymiaru wychowawczego, ponieważ słowa składają się na treści będące nośnikiem wartości i, opisując, interpretują rzeczywistość, co ma wpływ na światopogląd i postawę moralną człowieka.

Osoba pedagoga

W rozwijaniu powyższych walorów bardzo wiele zależy od osoby pedagoga. W opinii Pobiedonoscewa nauczyciel-wychowawca powinien posiadać nie tylko potrzebną wiedzę, lecz doskonale opanować metodę nauczania pogładowego. W procesie kształcenia nauczyciel nie powinien wyłącznie koncentrować się na programie nauczania, czy materiale, który ma przerobić na lekcji, ale w taki sposób dobierać tempo nauczania i słownictwo, aby przekazywana przez niego wiedza była przez uczniów właściwie zrozumiana. „Zanim nauczyciel zacznie nauczać, powinien zwrócić uwagę na istotną kwestię, która zazwyczaj zostaje zupełnie pominięta. Nauczyciel powinien mówić, czyli dysponować umiejętnością świadomego panowania nad swoim głosem, ponieważ powinien przede wszystkim nauczyć swoich uczniów mówić świadomie. [...] Jest to podstawa nauki w szkole, pierwszy krok do sukcesu”³⁵. Umiejętnie wykorzystując naturalną spostrzegawczość dziecka i jego ciekawość świata dobry nauczyciel powinien zachęcać ucznia do wypowiedzania się i dedukcji, bez której zdobywanie wiedzy nie jest w ogóle możliwe.

³⁴ Tamże, s. 459.

³⁵ K. P. Pobedonoscev, *Učenie i učitel'*, dz. cyt., s. 3.

W wielu miejscach Pobiedonoscew z naciskiem podkreśla, że, oprócz formacji intelektualnej ucznia, zadaniem utalentowanego pedagoga jest rozwijanie jego predyspozycji i zdolności. Bez jego interwencji w tym zakresie mogłyby one pozostać nierozpoznane i uśpione, a więc całkowicie niewykorzystane. Byłoby to szkodliwe nie tylko dla niego samego, lecz ucierpiałby na tym także interes państwa. Misją nauczyciela jest więc nadzorowanie i kierowanie pracą ucznia nie tylko w celu weryfikacji jego postępów w nauce, lecz także po to, aby jego zdolności zostały właściwie rozpoznane i ukierunkowane. Pobiedonoscew podkreślał, iż nauczyciel jest jak Sokrates, który nazwał siebie „akuszerem prawdy”³⁶. W stosunku do ucznia powinien być życzliwy, serdeczny i odnosić się do niego z szacunkiem, zwracając szczególną uwagę na świat emocji i uczuć dziecka³⁷.

Jednym z ważnych postulatów Pobiedonoscewa było zachowanie umiaru w nagradzaniu i karaniu uczniów przez nauczyciela. Jego zdaniem pedagog powinien doceniać sam trud i starania ucznia, a nie wyłącznie rezultat. Wątpliwości i potknięcia w nauce to chleb powszedni bycia uczniem. Dlatego nie należy zniechęcać ucznia zbyt surowością, jeśli nie osiąga pożądanego wyniku, lecz zachęcać do wytrwałości, aby czerpał on radość i nawet poczucie satysfakcji z sumiennie wykonywanej pracy. Nagradzanie lub karanie – stwierdzał – sprzyja koncentracji uwagi tylko na rezultacie, bezwiednie zachęcając do prostackiego efekciarstwa i przyzwyczajając do myślenia, że cel uświęca środki. Pochopne i nadmierne nagradzanie łatwo prowadzi do egoizmu, pychy i wywyższania się jednych uczniów nad innymi³⁸. Karanie nadmierne zaś sprawia, że dziecko staje się lęklive lub agresywne oraz popada w izolację. Według niego największą karą dla ucznia powinna być dezaprobata ze strony nauczyciela i innych uczniów, która nie pociąga jednak za sobą wykluczenia w jakiegokolwiek postaci. Pobiedonoscew był również zdecydowanym przeciwnikiem stosowania kar cielesnych w szkole.

Dobry pedagog, w szczególności pracujący na wsi, powinien jednak umieć wpłynąć nie tylko na dziecko, lecz także na jego rodziców, aby byli skłonni powierzyć jej swoje dziecko. Oberprokurator zdawał sobie sprawę

³⁶ Tamże.

³⁷ N. I. Il'minskij, *Besedy o narodnoj škole*, [w:] *Izbrannye mesta iz pedaogičeskich sočinenij: nekotorye svedeniâ o ego deâtel'nosti i o poslednih dnâh ego žizni*, Kazan' 1892, s. 57-58; N. A. Rožkova, *N. I. Il'minskij i K. P. Pobedonoscev v dele procvešeniâ nerusskich narodnostej*, [w:] *XV Ežegodnaja bogoslovskââ konferenciâ PSTGU: materialy*, t. 2, PSTGU, Moskva 2005, s. 74-80.

³⁸ K. P. Pobedonoscev, *Vospitanie haraktera v škole*, dz. cyt., s. 12-13.

z tego, że głos nauczyciela zostanie usłyszany dopiero wtedy, gdy będzie reprezentował nienaganną postawę moralną i cieszył się szacunkiem w środowisku, w którym pracuje. Ogromne znaczenie ma również to, aby w zrozumiały sposób potrafił przedstawić rodzicom, a także ich dzieciom, korzyści płynące ze zdobywania wiedzy oraz jej organiczny związek z ich życiem i rolą w społeczności, szczególnie lokalnej. „Czym jest nauka? Czerpie ona swoje składniki z życia. Jej celem jest dać człowiekowi wykształcenie, przygotować go do życia i działalności. Nierzadko jednak nauka odciąga człowieka od życia i prowadzi do niewiedzy, daje mu o nim złudne pojęcie. Cała nauka, w swojej istocie, to abstrakcja, czyli abstrakcyjne wyprowadzenie możliwie najprostszych prawideł i zasad, którym podlega życie. W rzeczywistości jednak życie nie jest proste, lecz w najwyższym stopniu skomplikowane. [...] Nie zawiera w sobie i nie prowadzi do poznania pełnej prawdy o życiu. [...] Nauka jest konieczna, [...] lecz nie jest ona jeszcze wystarczająca dla życia. [...] Nauka odsłania przed nami ludzką naturę i jej prawa, lecz koniecznością życiową jest poznanie samego człowieka. Tylko wtedy odsłoni się przed nami, w jaki sposób w danych warunkach życiowych zastosować prawidła, które zostały nam ogłoszone przez naukę”³⁹.

Zakończenie

Na zakończenie niniejszych rozważań warto jeszcze raz podkreślić kilka istotnych kwestii. Poglądy Konstantina Pobiedonoscewa na wychowanie i kształcenie młodzieży w wieku szkolnym bez wątplenia stanowią dziewiczy obszar badań historyczno-pedagogicznych. Niniejszy artykuł jest pierwszą publikacją na ten temat, chociaż sama postać oberprokuratora nie jest w Polsce zupełnie nieznaną. Fakt, że Pobiedonoscew to postać kontrowersyjna, przez jednych wywyższana pod niebiosa, przez innych zaś znienawidzona, czyni badanie jego zapatrywań pedagogicznych jeszcze bardziej intrygującym. Ich analiza wymaga od badacza bezstronności, co, w przypadku tej postaci, stanowi nie lada wyzwanie zarówno w Rosji, jak i w Polsce. Jest to jednak konieczne, aby pod maską Torquemady dostrzec oblicze autentycznego idealisty-romantyka, z pełnym poświęceniem realizującego strategię oświatową opartą na priorytetach, w słusność których głęboko wierzył. Jej wyznacznikami były wierność carowi, ojczyźnie i prawosławiu. Działania, jakie w tym celu podejmował, nie świadczyły zaś ani o braku subtelności, cynizmie czy wstecznictwie, które mu często zarzucano. U podstaw jego pedagogicznej wizji leżała chrześcijańska koncepcja człowieka, troska o autentyczne zrozumienie ludzkiej wolności,

³⁹ K. P. Pobedonoscew, *Tajnyj pravitel' Rossii*, dz. cyt., s. 489.

wiara w szczególne posłannictwo pedagoga, poczucie odpowiedzialności za przyszłość narodu i państwa. Nie wahał się formułować krytycznych ocen ówczesnego rosyjskiego systemu kształcenia, o którym pisał, że popycha Rosję ku ateizmowi i anarchii. W myśleniu pedagogicznym Pobiedonoscewa można zauważyć wpływ niemieckiego romantycznego idealizmu oraz, pobudzającej umysł ucznia do aktywności intelektualnej, sokratejskiej filozofii kształcenia. Ważną rolę odgrywa w nim także ascetyczna aksjologia, charakterystyczna dla prawosławnej refleksji teologiczno-moralnej. Podobnie jak większość pedagogów z przełomu XIX w. Pobiedonoscew był rzecznikiem nauczania wychowującego i metody pogładowej. Zaangażowanie w organizację oświaty ludowej, krytyka tradycyjnych metod pedagogicznych, podkreślanie znaczenia społecznego wymiaru edukacji, stawia Pobiedonoscewa w rzędzie umiarkowanych reformatorów oświaty, nie zaś twardego radykała o mentalności carskiego policmajstra, aczkolwiek, jak na rasowego idealistę-romantyka przystało, nie był człowiekiem skłonny do kompromisów w kwestiach, które uważał za pryncypialne.

Bibliografia

1. Alekseeva S. I., *Institut ino dal'noj ober-prokuratury i ober-prokurory Svâtejšego Sinoda v 1856-1904 gg.*, „Nestor”, 2001, nr 1, s. 291-310, <http://yakov.works/history/19/57/2000alek.htm> [dostęp 07.05.2018].
2. Aleksiejuk A., *Humanistyczno-religijna pedagogika Siergieja A. Raczynskiego (1833-1902)*, „Studia z Teorii Wychowania”, 2018, (artykuł przyjęty do publikacji).
3. Amfiteatrov A. V., Aničkov E. V., *Pobedonoscev*, [w:] *K. P. Pobedonoscev: Pro et contra: Ličnost', obšestvenno-političeskaâ deâtel'nost' i mirovozzrenie Konstantina Pobedonosceva v ocenke russkih myslitelej i issledovatelej: Antologią*, red. D. K. Burlak, S.-Peterburg 1996, s. 316-364.
4. Berdâev N A., *Nigilizm na religioznoj počve*, [w:] *K. P. Pobedonoscev: Pro et contra: Ličnost', obšestvenno-političeskaâ deâtel'nost' i mirovozzrenie Konstantina Pobedonosceva v ocenke russkih myslitelej i issledovatelej: Antologią*, red. D. K. Burlak, S. Peterburg 1996, s. 287-293.
5. Besançon A., *Święta Ruś*, tłum. Ł. Maślanka, Teologia Polityczna, Warszawa 2012.
6. Billington J. H., *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, tłum. J. Hunia, Kraków 2008.
7. Cierniak U., *Konserwatyzm Konstantina Pietrowicza Pobedonoscewa*, [w:] *Idee konserwatywne w Rosji*, red. A. Raźny, Kraków 2010, s. 143-160.
8. De Lazari A., *W kręgu Fiodora Dostojewskiego „Poczwiennictwo”*, Łódź 2000.
9. Demolins E.d, *Nowe wychowanie*, tłum. J. Wł. Dawid, Warszawa 1900.
10. Feoktistov E. M., *Pobedonoscev*, [w:] *K. P. Pobedonoscev: Pro et contra: Ličnost', obšestvenno-političeskaâ deâtel'nost' i mirovozzrenie Konstantina Pobedonosceva v ocenke russkih myslitelej i issledovatelej: Antologią*, red. D. K. Burlak, S.-Peterburg 1996, s. 278-280.

11. Gončarov M. A., Plohova M. G., *Cerkovno-prihodskie školy i ih mesto v podgotovke učitel'ej v Rossii v konce XIX – načale XX v.*, „Vestnik PSTGU” IV, 2012, nr 2 (25), s. 101-117.
12. Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2009.
13. Il'minskij N. I., *Besedy o narodnoj škole*, [w:] *Izbrannye miesta iz pedaogičeskich sočinenij: nekotorye svedeniâ o ego deâtel'nosti i o poslednih dnâh ego žizni*, Kazan' 1892.
14. *Konstantin Petrovič Pobedonoscev i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski*, t. 1-2, Moskva 2003.
15. *K. P. Pobedonoscev i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski*, t. 1-2, Moskva-Petrograd 1923.
16. Miller A.I., *Triada grafa Uvarova*, <http://polit.ru/article/2007/04/11/uvarov/> [dostęp: 06.05.2018].
17. Pobedonoscev K P., *Moskovskij sbornik*, [w:] *K. P. Pobedonoscev: Pro et contra: Ličnost', obšestvenno-političeskaâ deâtel'nost' i mirovozzrenie Konstantina Pobedonosceva v ocenke russkikh myslitelej i issledovatelej: Antologija*, red. D. K. Burlak, S.-Peterburg 1996, s. 880-275.
18. Pobedonoscev K. P., *Ūčenie i učitel'*. *Pedagogičeskie zamietki*, Moskva 1903.
19. Pobedonoscev K P., *Vospitanie haraktera v škole*, Moskva 2000.
20. Pobedonoscev K. P., *Ze „Zbioru Moskiewskiego” (Moskovskij Sbornik). Artykuły o treści politycznej i społecznej przez K. P. Pobiedonoscewa, Oberprokuratora św. Synodu*, Rzeszów 1901.
21. Polunov, Aleksandr Ū., *K. P. Pobedonoscev i francuzkie konservatory (konec XIX – načalo XX v.)*, [w:] *Istoriki razmyšlâit: sbornik statej*, red. L. I. Semennikova, t. 4, Moskva 2003, s. 55-66.
22. Polunov A Ū., *Konstantin Petrovič Pobedonoscev: vehi političeskoj biografii*, Moskva 2010.
23. Polunov A Ū., *K. P. Pobedonoscev w obšestvenno-političeskoj i duhovnoj žizni Rossii*, [w:] *Rossijskaâ političeskaâ encyklopediâ*, Moskva 2010.
24. *Pravila o cerkovno-prihodskih školah (1884 g.)*, [w:] *Hrestomatiâ po istorii pedagogiki*, red. S. A. Kameneva, Moskva 1936 <http://www.detskiysad.ru/raznlit/istped008.html> [dostęp: 04.05.2018].
25. Račinskij S. A., *Iz zapisok sel'skogo učitelâ*, [w:] *Sel'skaâ škola: sbornik statej*, Moskva 1891, s. 171-217.
26. Rožkova N A., *N. I. Il'minskij i K. P. Pobedonoscev v dele procvetešeniâ nerusskikh narodnostej*, [w:] *XV Ežegodnaja bogoslovskaâ konferenciâ PSTGU: materialy*, t. 2, Moskva 2005, s. 74-80.
27. Šilov D. N., *Gosudarstvennyye deâтели Rossijskoj imperii: Glavy vysših i central'nyh učreždenij. 1802-1917. Bibliografičeskij spravočnik*, Dmitrij Bulanin, S.-Peterburg 2002.
28. Solov'ëv A. L., *K. P. Pobedonoscev i politika kontrreform*, „Izvestiâ UrGU”, 2003, nr 25, s. 37-45.
- 29 *Tajnyj pravitel' Rossii: K. P. Pobedonoscev i ego korrespondenty. Pis'ma i zapiski 1866-1895. Stat'i. Očerki. Vospominaniâ*, Moskva 2000.

30. Timošina E. V., *Politiko-pravovaâ ideologiâ ruskogo poreformennogo konservatizma: K. P. Pobedonoscev*, S.-Peterburg 2000.
31. Troickij N. A., *Rossia v XIX veke: kurs lekcij*, Moskva 1999.
32. Uspienski B. A., Żywnow W. M., *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1992.
33. Uvarov S. S., *Pis'mo Nikolaû I*, „Novoe literaturnoe obozrenie”, 1997, nr 26, s. 96-100.
34. Veršinin M. S., *Tipologičeskie osobennosti političeskoj filosofii ruskogo konservatizma*, [w:] *Otečestvennâ filosofiâ: ruskaâ, rossijskaâ, vsemirnâ. Materialy V Rossijskogo simpoziuma istorikov ruskoj filosofii*, Nižnij Novgorod 1998.
35. Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do Marksizmu*, Warszawa 1973.
36. Ziernow N., *Rosyjskie odrodzenie religijne XX wieku*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 2015.
37. Zorin A. L., *Ideologiâ «Pravoslavie-samoderżavie-narodnost'» i eë nemeckie istočniki*, [w:] *V razdum'âh o Rossii (XIX vek)*, Moskva 1996, s. 105-128.
38. Žitenev T. E., *Sozdanie „Pravil o cerkovno-prihodskih školah” ot 13 iûnâ 1884 goda i reforma načal'nyh škol Svâtejšego Sinoda*, „Viestnik VUiT”, 2009, nr 3, s. 154-175.

Ks. dr Artur Aleksiejuk – adiunkt na Wydziale Pedagogicznym w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie i wykładowca w Prawosławnym Seminarium Duchownym, przedstawiciel Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce w Komitecie Naczelnym Światowej Rady Kościołów.

Dr Elżbieta Aleksiejuk – adiunkt na Wydziale Pedagogicznym w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.